

ВИЗНАЧЕННЯ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЖИТЛОВИХ ПРАВ

Погрібна Ольга Володимирівна,

аспірант

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

Статтю присвячено дослідженню деяких аспектів правової природи способів захисту права приватної власності на житло. Зокрема, встановлено, що при визначенні поняття способу захисту права власності на житло слід виходити, по-перше, із його матеріально-правової природи, яка передбачає можливість застосування до порушника суб'єктивного права тих чи інших заходів примусового впливу, а по-друге, із лексичного значення способу як категорії, що відображає не просто дію, а специфічність здійснення цієї дії, допустимий та ефективний правовий прийом, який дозволяє досягнути бажаного для власника правового результату – відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права власності на житло, а також усунення загрози такого порушення. Наголошено, що наукові підходи, пов'язані з необхідністю законодавчого чи договірною закріплення способів захисту, є дещо обмеженими та не відповідають актуальному стану правового регулювання у цій сфері. Констатовано, що законодавчий відхід від принципу *numerus clausus* способів захисту суб'єктивних цивільних прав, у тому числі, й права власності на житло, не є абсолютним, а закріплена у положеннях ч. 2 ст. 5 ЦПК України потенційна можливість застосування законодавчо незакріплених способів захисту характеризується здебільшого декларативністю, адже ускладнена необхідністю дотримання цілої низки умов, серед яких: 1) незакріпленість в законі чи договорі ефективного способу захисту права власності на житло; 2) правомірний характеру; 3) прийняття судом рішення про їх застосування, виходячи із власного розсуду. Виловлено позицію, що у будь-якому випадку, виходячи зі змісту положень ч. 2 ст. 5 ЦПК України, яка закріплює можливість захистити суб'єктивне цивільне право способом, що не передбачений законом, незалежно від складності реалізації цієї можливості на практиці, є достатні правові підстави для перегляду та зміни усталеної в цивілістиці позиції щодо необхідності обмеження спектру способів захисту суб'єктивних цивільних прав, у тому числі права власності на житло, їх закріпленості законом чи договором, у частині включення до нього й тих способів, які не знаходять свого відображення у положеннях чинного законодавства та не суперечать йому.

Ключові слова: право власності, житло, захист права власності, спосіб захисту права власності, механізм цивільно-правового захисту.

Pohribna Olga. Determining ways to protect subjective housing rights

The article is devoted to the study of some aspects of the legal nature of methods to protect the right to private ownership of housing. In particular, it was established that when defining the concept of the method of protection of the right to ownership of housing, it should be based, firstly, on its substantive and legal nature, which provides for the possibility of applying certain coercive measures to the violator of the subjective right, and secondly, from the lexical meaning of the method as a category that reflects not just an action, but the specificity of the implementation of this action, an admissible and effective legal technique that allows to achieve the desired legal result for the owner – the restoration of the violated, unrecognized or disputed ownership right to housing, as well as the elimination of the threat of such violation. It is emphasized that scientific approaches related to the need for legislative or contractual consolidation of protection methods are somewhat limited and do not correspond to the current state of legal regulation in this area. It was established that the legislative departure from the *numerus clausus* principle of methods of protection of subjective civil rights, including the right to property, is not absolute, and a potential possibility of applying non-legislative methods of protection, which is enshrined in

the provisions of Part 2 of Article 5 of the Civil Procedure Code of Ukraine, is characterized mostly by declarativeness, because it is complicated by the need to comply with a number of conditions, including: 1) non-fixing in the law or contract of an effective method of protecting the right to ownership of housing; 2) lawful character of the method; 3) the court's decision on application of the method is based on its own discretion. The position was taken that in any case, based on the content of the provisions of Part 2 of Art. 5 of the Civil Procedure Code of Ukraine, which establishes the possibility of protecting subjective civil rights in a way that is not provided for by law, regardless of the difficulty of implementing this possibility in practice, there are sufficient legal grounds for revising and changing the position regarding the need to limit the range of methods to protect subjective civil rights, including the right to ownership of housing, by their enshrining by law or contract, in terms of including those methods that are not reflected in the provisions of current legislation and do not contradict it.

Key words: *right to ownership, housing, property right protection, method of property right protection, mechanism of civil legal protection.*

Вивченню поняття і правової природи категорії способу захисту суб'єктивного права присвячено чимало наукових праць, однак і досі у цивілістичній доктрині відсутня єдність з приводу розуміння досліджуваного поняття. Не сприяє формуванню уніфікованого підходу й актуальний стан правового регулювання правозахисних відносин, який характеризується відсутністю законодавчого закріплення дефініції способів захисту на тлі наведення у ст. 16 ЦК України їх невичерпного переліку. З урахуванням зазначеного цілком очевидно є необхідність аналізу низки наукових поглядів на розуміння поняття способу захисту як ключового елемента механізму захисту суб'єктивних прав загалом та права власності на житло зокрема, а також визначення особливостей його правової природи.

Так, на думку Ж. В. Васильєвої-Шаламової, способи захисту прав – це передбачені законом дії, що безпосередньо спрямовані на захист прав. Вони є завершальними актами захисту у вигляді матеріально-правових дій або юрисдикційних дій, які спрямовані на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав (інтересів) або на припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення [1, с. 143]. Схожим чином, зокрема, через поняття дій в одній із постанов визначає способи захисту й Велика Палата Верховного Суду: способи захисту цивільного прав дії, спрямовані на попередження порушення або на відновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного цивільного права чи інтересу [2]. Вважаємо, що запропоновані розуміння поняття способу захисту цивільних прав, на наш погляд, не є досконалыми, адже наділені

значним рівнем узагальнення і не дозволяють відмежувати, наприклад, спосіб захисту від засобу захисту, який у загальному також може бути охарактеризований як дія, спрямована на захист прав. Тобто у цьому випадку нівелюються традиційні в цивілістиці підходи до розмежування матеріально-правових та процесуально-правових елементів механізму цивільно-правового захисту. Крім того, визначення категорії способу захисту через поняття «дія», на наш погляд, не є надто вдалим, адже не здатне відобразити істинний зміст цього поняття, яке у тлумачній літературі традиційно трактується як прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [3].

Таким чином, при визначенні поняття способу захисту права власності на житло слід виходити, по-перше, із його матеріально-правової природи, яка передбачає можливість застосування до порушника суб'єктивного права тих чи інших заходів примусового впливу, а по-друге, із лексичного значення способу як категорії, що відображає не просто дію, а специфічність здійснення цієї дії (у нашому випадку – захисту права власності на житло), допустимий та ефективний правовий прийом, який дозволяє досягнути бажаного для власника правового результату – відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права власності на житло, а також усунення загрози такого порушення. У цьому контексті більш доречним, на наш погляд, є визначення способу захисту, запропоноване Т. М. Підлубною, яка вважає, що спосіб захисту – це передбачені законом або договором правові прийоми, за допомогою яких особа, цивільне право якої порушене, не визнається або оспо-

рюється, має змогу припинити його порушення, здійснити його відновлення і, таким чином, реалізувати надане їй суб'єктивне цивільне право на захист [4, с. 61]. У свою чергу, В. А. Кройтор визначає поняття способів захисту через закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється поновлення (визнання) порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, відновлення майнового стану потерпілого та вплив на порушника [5, с. 239].

На перший погляд, зазначені визначення є доволі схожими, проте хотілося б окремо зупинитись на декількох аспектах. По-перше, вчені використовують різні категорії для визначення поняття способу захисту – прийоми та заходи. Вважаємо, для відображення специфіки способів захисту як матеріально-правового елементу механізму захисту права власності на житло більш доречним є використання саме категорії прийому, виходячи із традиційного трактування його як способу виконання або здійснення чого-небудь [6]. Способи та прийоми є універсальними синонімічними взаємозамінними поняттями, покликаними формувати загальне розуміння того, яким чином здійснюється та чи інша дія, що призводить до бажаного результату. У контексті захисту права власності на житло способи захисту відображають особливі матеріально-правові вимоги, звернені до зобов'язаного суб'єкта з метою відновлення можливості власника житла безперешкодно реалізувати правомочності, що входять до змісту права власності на житло: витребування житла з чужого незаконного володіння, визнання права власності на житло, відшкодування збитків, завданих внаслідок пошкодження чи знищення житла тощо. У свою чергу, захід захисту, на наш погляд, є більш узагальненим поняттям, що може означати будь-яку матеріально-правову чи процесуально-правову дію власника житла у процесі протидії неправомірному посягання на належне йому право власності. При цьому поняття способу захисту акумулюється поняттям заходу захисту: будь-який спосіб захисту права власності на житло є заходом захисту. Водночас поняття заходу є ширшим та не вичерпується лише спрямованістю матеріально-

правових вимог до порушника: у нього включаються також підготовка та подання до суду позову про застосування того чи іншого способу захисту права власності на житло, застосування судом заходів щодо забезпечення позову тощо. Тобто під заходами захисту слід розуміти будь-які матеріально-правові чи процесуально-правові дії, вчинювані правомочними суб'єктами у процесі захисту суб'єктивного права власності на житло та спрямовані на його відновлення або усунення загроз його порушення. Виходячи із зазначеного, вважаємо, що у контексті відображення специфіки матеріально-правової вимоги, зверненої до порушника права власності на житло, більш доречним є використання поняття прийому як категорії, що акумулює в собі інформацію про те, яка конкретна матеріально-правова вимога застосовується для протидії неправомірному посягання на суб'єктивне право власника.

Важливим у контексті дослідження є й правильне визначення їх спектру, переліку, адже, як вбачається з аналізу дефініцій способів захисту, наведених вище, дослідники вказують на таку їх ознаку, як передбаченість законом або договором. На наш погляд, підхід, пов'язаний із необхідністю законодавчого чи договірною закріплення способів захисту, є дещо обмеженим та не відповідає актуальному стану правового регулювання у цій сфері, що може бути підтверджене аналізом низки законодавчих положень у цій сфері. Так, ч. 2 ст. 16 ЦК України визначає, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках. Утверджують цей підхід ч. 1 та ч. 2 ст. 5 ЦПК України, які визначають, що, здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором. У випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить

закону. Позиція щодо невичерпності способів захисту також може бути підсиленою нормою абз. 2 ч. 1 ст. 19 ЦК України, яка передбачає можливість застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства при самозахисті.

Таким чином, із зазначеного вбачається, що вітчизняний законодавець загалом підтримав підхід від *numerus clausus* способів захисту, закріпивши можливість захистити порушене, невизнане чи оспорюване право власності на житло за допомогою способів захисту, які хоча не передбачені законом чи договором, проте здатні ефективно протидіяти неправомірним посяганням на суб'єктивні цивільні права за умови, що вони не суперечать положенням вітчизняного законодавства. Не кажучи вже про те, що ч. 5 ст. 55 Конституції України декларує право кожного захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами. Якщо припустити, що зазначена конституційна норма ототожнює поняття способу та засобу захисту, її слід сприймати як правову гарантію можливості, по-перше, вільного вибору суб'єктом способу захисту свого порушеного права, а по-друге, як декларування невичерпності способів захисту прав за умови, що вони не заборонені законом.

Відзначимо, що ця теза підтверджується й позицією вітчизняних судових органів, які наголошують на тому, що законодавчі обмеження матеріально-правових способів захисту цивільного права чи інтересу підлягають застосуванню з дотриманням положень ст.ст. 55, 124 Конституції України та ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до яких кожна особа має право на ефективний засіб правового захисту, не заборонений законом... Оскільки положення Конституції України та Конвенції мають вищу юридичну силу, а обмеження матеріального права суперечать цим положенням, порушення цивільного права чи цивільного інтересу підлягають судовому захисту і у спосіб, не передбачений законом, зокрема ст. 16 ЦК України, але який є ефективним засобом захисту, тобто таким, що відповідає змісту порушеного права, характеру його порушення та наслідкам, спричиненим цим

порушенням [7]. У цьому контексті також доречно навести позицію Європейського Суду з прав людини у справі «Чахал проти Об'єднаного Королівства» від 15 листопада 1996 року (*Chahal v. The United Kingdom*), у п. 145 якого Суд виснував, що «ст. 13 Конвенції гарантує на національному рівні ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражені у правовій системі тієї чи іншої країни» [8].

Цікаво зауважити, що законодавчі підходи європейських країн щодо визначення переліку способів захисту цивільних прав загалом та права власності зокрема є більш консервативними у порівнянні з вітчизняним. Так, наприклад, ч. 1 ст. 16 Цивільного кодексу Молдови також містить невичерпний перелік способів захисту цивільних прав, аналогічний переліку, закріпленому в ч. 2 ст. 16 ЦК України, однак із вказівкою на те, що цивільні права можуть бути захищені іншими способами, що передбачені законом [9]. Отже, очевидно, що договір у цивільному праві Молдови не є додатковим джерелом закріплення способів захисту учасників договірних правовідносин. Натомість Цивільний кодекс Республіки Польща взагалі не містить самостійної статті, присвяченої визначенню переліку способів захисту цивільних прав, а правову основу захисту права власності складають норми Конституції Польщі, зокрема, ст. 21, яка декларує захист права власності та права спадкування, а експропріація допустима лише у випадку, якщо вона здійснюється в суспільних цілях і за справедливую компенсацію [10]. Своєю чергою, способи захисту права власності деталізовані у положеннях Цивільного кодексу Польщі, зокрема, ст. 222, яка передбачає можливість подання в'єндикаційного та негаторного позовів, та ст. 230, яка дозволяє застосувати такі способи захисту права власності, як: стягнення коштів за користування річчю, повернення неправомірної вигоди, відшкодування шкоди внаслідок псування чи знищення речі [11]. Зважаючи, що закріплення вичерпних способів захисту прав має місце і щодо інших правовідносин, вбачається, що польський законодавець, на противагу українському, дотри-

мується підходу щодо *numerus clausus* способів захисту без можливості суб'єктів цивільних правовідносин застосувати інші, не передбачені нормами цивільного законодавства, способи захисту, з чого робимо висновок про те, що рівень лібералізму у цій сфері у межах вітчизняної правової системи значно вищий за європейський.

Разом з тим варто вказати й на недосконалість вітчизняного законодавчого підходу, відображеного в абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України, щодо можливості застосування інших способів захисту, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках. По-перше, як слушно зазначає І.В. Дзера, порушене цивільне право та інтерес може бути захищено не лише способами, передбаченими договором або законом, але і способом, встановленим судом, але лише у випадках, визначених законом. Між тим таких випадків допоки що в законі, за винятком ст. 275 ЦК, більше немає [12, с. 39]. Зважаючи, що обраний законодавцем підхід суттєво обмежує власні намагання відійти від принципу *numerus clausus* способів захисту, адже фактично передбачає можливість застосування інших способів захисту, ніж ті, що закріплені в абз. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України, лише у законодавчо визначених випадках, що не гармоніює з положеннями ч. 2 ст. 5 ЦПК. По-друге, зміст ч. 2 ст. 5 ЦПК України прямо передбачає можливість застосування способів захисту, які не передбачені законом або договором, що, безумовно, свідчить про те, що вітчизняний законодавець потенційно допускає використання для захисту тих правових прийомів, які не знаходять свого безпосереднього закріплення в положеннях нормативно-правових актів чи договору за умови, що вони не суперечать закону. Тому з метою відповідності положень абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України та ч. 2 ст. 5 ЦПК України пропонуємо змінити формулювання абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України, виклавши його в такій редакції: *«Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором чи законом. Суд також може захистити цивільне право або інтерес способом, що не передбачений законом, у порядку, визначеному частиною другою статті 5 Цивільного процесуального кодексу України»*.

Загалом відзначимо, що питання визначення спектру способів захисту не позбавлене дискусійності, особливо у площині правозастосовчої діяльності вітчизняних судових органів, які з огляду на специфіку формулювання вищезазначених норм часто трактують їх по-різному. Більше того, якщо проаналізувати механізм застосування власником способу захисту права власності на житло, закріпленій у ч. 2 ст. 16 ЦК України, ст. 5 ЦПК України, а також у положеннях Глави 29 ЦК України «Захист права власності», то можна виокремити декілька важливих аспектів, що обумовлюють вибір способу захисту, тим самим суттєво обмежуючи його: 1) підхід, відображений у ч. 2 ст. 16 ЦК України, допускає порушення принципу паритетності у частині закріплення додаткових можливостей суб'єктів договірних відносин щодо визначення у договорі найбільш прийнятних для них способів захисту суб'єктивних прав, у порівнянні із суб'єктами інших правовідносин, що виникають з відмінних від договору правових підстав, у тому числі суб'єктів абсолютних відносин власності, які, як вбачається, можуть користуватися лише тими способами захисту, які передбачені законом; 2) реалізація передбаченої ч. 2 ст. 5 ЦПК України можливості застосування способу захисту, який не суперечить закону, по-перше, обумовлена фактом незакріпленості законом ефективного способу захисту, а по-друге, безпосередньо залежить від розсуду суду, який може не скористатись наданим йому правом; зазначене вказує на винятковість застосування способу захисту, не передбаченого законом; 3) можливість вільного вибору способу захисту права власності на житло обмежена низкою положень ЦК України, які прямо визначають спосіб захисту, що підлягає застосуванню, в залежності від специфіки неправомірних посягань на нього (витребування житла із чужого незаконного володіння, усунення перешкод у здійсненні права користування та розпоряджання житлом, визнання права власності на житло у випадку його невизнання чи оспорювання тощо).

Отже, на підставі зазначеного можемо констатувати, що законодавчий відхід від принципу *numerus clausus* способів захисту суб'єктивних цивільних прав, у тому числі, й права власності на житло, не є абсолют-

ним, а закріплена у положеннях ч. 2 ст. 5 ЦПК України потенційна можливість застосування законодавчо незакріплених способів захисту характеризується здебільшого декларативністю, адже ускладнена необхідністю дотримання цілої низки умов. З іншого боку, не обмежена жодними юридичними рамками свобода вибору способу захисту неминуче призведе до колапсу правозахисної діяльності в силу нездатності обраної матеріально-правової вимоги, що лежить в основі категорії способу захисту, відновити порушене, невизнане чи оспорюване право та усунути загрозу його порушення. У цьому контексті доволі слушним є твердження про те, що використання будь-яких способів правового захисту матиме сенс лише за умови, що обрані суб'єктом порушеного права способи захисту є як ефективними, так і такими, що відповідатимуть його змісту та системі права [13]. У будь-якому випадку, виходячи зі змісту поло-

жень ч. 2 ст. 5 ЦПК України, яка закріплює можливість захистити суб'єктивне цивільне право способом, що не передбачений законом, незалежно від складності реалізації цієї можливості на практиці, на наш погляд, є достатні правові підстави для перегляду та зміни усталеної в цивілістиці позиції щодо необхідності обмеження спектру способів захисту суб'єктивних цивільних прав, у тому числі права власності на житло, їх закріпленістю законом чи договором, у частині включення до нього й тих способів, які не знаходять свого відображення у положеннях чинного законодавства та не суперечать йому. При цьому застосування останніх для захисту права власності на житло є потенційно можливим за умови: 1) незакріпленості в законі чи договорі ефективного способу захисту права власності на житло; 2) їх правомірного характеру; 3) прийняття судом рішення про їх застосування, виходячи із власного розсуду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєва-Шаламова Ж.В. Диференціація форм захисту права на медичну допомогу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 141–146.
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.07.2022 року у справі № 806/5244/15. URL: <https://verdictum.ligakon.net/document/105637710> (дата звернення: 21.10.2023).
3. Словник української мови: в 11 томах. Том 9, 1978. С. 578. URL: <http://sum.in.ua/s/sposib> (дата звернення: 21.10.2023).
4. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. С. 61.
5. Цивільне право. Загальна частина : навчальний посібник / За заг. ред С.О. Сліпченка, О.Л. Зайцева. Харків : ХНУВС, 2022. С. 239.
6. Словник української мови: в 11 томах. Том 7, 1976. С. 630. URL: <http://sum.in.ua/s/grujom> (дата звернення: 21.10.2023).
7. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 30.03.2023 у справі № 757/37378/22-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109997979> (дата звернення: 21.10.2023).
8. CASE OF CHANAL v. THE UNITED KINGDOM (Application no. 22414/93). Strasbourg, 15.11.1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58004> (дата звернення: 21.10.2023).
9. Codul Civil al Republicii Moldova. Publicat : 22-06-2002 în Monitorul Oficial № 82–86 art. 661. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=122982&lang=ro (дата звернення: 21.10.2023).
10. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (дата звернення: 21.10.2023).
11. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-cywilny-16785996> (дата звернення: 21.10.2023).
12. Дзера І.О. Реформування підстав та способів захисту цивільних прав та інтересів в умовах рекодифікації ЦК України. *Захист прав та інтересів в умовах реформування приватного права в Україні : збірник наукових праць учасників круглого столу, 4 лютого 2022 рок.* Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ : НАУКМА, 2022. С. 35–40.
13. Погрібний С.О. Визначення способу захисту цивільних прав та інтересів. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_Pogribnyi_sposib_zahistu.pdf (дата звернення: 21.10.2023).